

Den kluvna klienten

INGRID SAHLIN

Flyktingar, socialbidragstagare och arbetslösa är exempel på grupper som ofta beskrivs i två moraliskt polariserade bilder, här kallade »stackare« och »skurk«. Artikeln¹ är ett försök att beskriva, tolka och förklara dessa stereotyper, visa på deras historiska kontinuitet och diskutera deras varierande utbredning.

Nöden har två ansikten

Hon var änka. 5 år hade förflutit, sedan hennes man dog och hon blev ensam om att försörja de 4 barnen. Det hade varit år fyllda av lidande och försakelse, av arbete och nattvak. Hennes levebröd var att laga trasiga spannmålssäckar /.../

Men nu kom motgången. Hon blev sjuk, febern angrep henne och hon måste lägga sig till sängs. Det var svårt för henne att se sina barn stå invid bädden hjälplösa och förgråtna. /.../

Då öppnades dörren, och den sjuka såg konturerna av en kvinna, och så hörde hon en mild röst som sade: »god afton!« Strax därpå blev det ljust i rummet, och då så såg hon församlingens unga sjukvårdssyster stå vid hennes säng. »Tack, snälla syster«, viskade hon matt, då denna begynte sköta om henne och gav henne några feberstillande droppar. »Men varför har ni inte sänt bud på mig? /.../«

»Ack syster, jag trodde, att jag snart skulle bli frisk igen, och så ville jag inte besvära någon, då jag är så fattig och inte har något att betala med.« /.../

Men det finns ock särskilt här i Stockholm

hem, där hustrun dricker. O, huru ohyggligt det skall vara i sådana hem! /.../ Ett par hyggliga syskon söka hjälp åt sin på dryckenskap begivna moder. Hon plockas upp från gatan flera gånger i veckan. Hjälpen finnes ej, ty rätt att tvinga modern in på anstalt existerar icke. Under ruset avlar hon barn, som halvsyskonen få försörja. En förlorad son är alkoholist. Under ruset stjälar han, begår andra brott, utövar alla laster till sin egen olycka och familjens vanheder. (»De värnlösa« 1912, s. 5 ff.)

Denna berättelse »ur nödens värld« talar om två olika slags orsaker till elände och implicerar två typer av åtgärder. Den stackars olycksdrabbade änkan behövde kärleksfull omsorg, medan den skamlösa kvinnan, som själv vållat sitt elände, borde tvångsintas på anstalt.

Även hemlösa, arbetslösa, socialbidragstagare och asylsökande förefaller delade i

---

Ingrid Sahlin är fil.lic. i socialt arbete och doktorand i sociologi vid Lunds universitet.

---

1 Artikeln är en förkortad version av en uppsats med titeln »Stackare« eller »skurk« — om den kluvna klientbilden, utgiven av det Kriminalvetenskapliga nätverket vid Lunds Universitet som research report nr. 1994:1.

två kontrasterande typer: lata, lögnaktiga parasiter som vägrar anpassa sig till samhällets normer, eller utblottade, värnlösa offer för krig, fattigdom eller lågkonjunkturer. Dessa »skurkar« respektive »stackare« tjänar som argument för olika slags individuella åtgärder och generella socialpolitiska beslut men kan också ses som produkter av dem.

Kärnan i sådana motbilder är förbryllande lika varandra, oavsett vilken tid eller kategori det gäller, och de tycks också frodas och förblekna under besläktade omständigheter. De framstår vidare som nästan symbiotiskt sammanbundna, så att en hänvisning till den ena bilden omedelbart bemöts med ett exempel på den andra, som om den »onda« typen tvingar fram sin »goda« motsats, och vice versa. Som dialektiska motsatser är de beroende av och förutsätter varandra, trots att de samtidigt exkluderar varandra.

Bilderna används för grupper som är underkastade en myndighets bedömning, eftersom de anses påkalla någon form av ingripande eller beslut, som kan vara att »släppa till« eller »innehålla« åtråvärda resurser, alternativt att vidta repressiva åtgärder. Beskrivningen av »stackaren« implicerar givande och hjälpanande insatser; »skurken« däremot repressiva och avvisande åtgärder. Även individer som privat gör anspråk på någon annans hjälp eller resurser, såsom tiggaren på gatan eller den fattige kusinen riskerar att deras karaktärer splittras i potentiella givares ögon.

Denna artikel är ett försök att beskriva den moraliska essensen i »stackaren« och »skurken« och diskutera några tänkbara förklaringar till att bilderna uppstår. Förekomsten av »verkliga« skurkar och stackare

är vare sig tillräckligt eller nödvändigt för våra föreställningar om deras existens och varierande utbredning. Tvärtom kan samma individ beskrivas på ömsom det ena, ömsom det andra sättet.

Inledningsvis skisserar jag den kluvna klientbildens historiska traditioner. Efter en presentation av »klienten« och »bedömaren« som nödvändiga element i klyvnadsprocessen anges huvuddragen i »stackaren« och »skurken«, som kan tolkas som två skilda förhållningssätt till en bedömare med makt. Huvudparten av artikeln ägnas en diskussion av hur bilderna återskapas och vidmakthålls på mikronivån genom myndigheters ärendehandläggning, och på makronivån genom att de utgör element i konstruktionen av sociala problem.

Den kluvna klientbilden

Två sorters fattiga

Genom hela fattigvårdens historia har de fattiga kluvits i två grupper: en som bör få, och en som inte förtjänar understöd; en som är äkta och en som är falsk; en som skall tas om hand och en som skall jagas bort, straffas eller fängslas.

Redan under tidig medeltid skilde man i Europa mellan arbetsförmögna och arbetsföra fattiga. Från och med 1100-talet började man också skilja mellan andliga (präster och munkar) och världsliga fattiga; mellan ärliga och oärliga tiggare; mellan »egna« och »utsocknes«; och mellan »skamsna« och »skamlösa« (Geremek 1991). När de fattiga ökade i antal intensifierades strävan att koncentrera understödet till de »verkligt behövande« genom att från dessa sortera ut bedragare, lättingar och utsocknes. På 1500-

talet började man förteckna dem som uppfyllde villkoren för stöd, medan de andra förvisades ur staden (ibid., s. 142 ff., 188).

Liksom i övriga Västvärlden har man i Sverige åtminstone sedan 1600-talet gjort åtskillnad mellan de fattiga efter deras försörjningsmöjligheter. Under legostadgans tid måste husbonden sörja för sina tjänstehjon, även när de blev sjuka och gamla, medan den som saknade anställning behandlades som försvarslös och senare som lösdrivare. De fattiga tvingades därmed att stanna på hemorten och ta det arbete som kunde finnas där.

Från 1600-talet kunde »oförskyllt fattiga«, sjuka och svaga (och utblottade soldater) få bo på hospital, medan de arbetsföra och de som var »åtminstone medskyldiga« till sin fattigdom skulle sättas på tukthus. På 1800-talet fördelades människor i de större städerna på olika fattighus beroende på såväl arbetsförmåga, som i vilken mån fattigdomen var självförvållad (Åman 1976, s. 100 f., 134). Enligt 1853 års fattigvårdslag var socknar och städer skyldiga att ge »nödtorftig vård och försörjning« åt »nödställda medlemmar«, som på grund av »bristande arbetsförmåga, vanförhet eller sjukdom, äro urståndsatta att sig själva försörja«. Ur detta ansvar för de »egna« fattiga utvecklades olika metoder att förhindra inflyttningen av obemedlade.²

2 Motsvarande hinder att flytta för att söka arbete utanför hembygden finns idag vid nationsgränserna; dagens »ekonomiska flyktingar« motsvarar i det avseendet 1800-talets »lösdrivare«. Just beträffande flyktingar har för övrigt Malmö kommun nyligen försökt införa inflyttningsrestriktioner för att förhindra ökade socialbidragskostnader.

På 1800-talet utvecklades i USA en distinktion mellan å ena sidan »poverty«, som vållats av olycka, och som välgörenheten borde inrikta sig på, och å andra sidan »pauperism«, som berodde på lättja, laster och omoral och som bara förvärrades av bidrag (M. Katz 1986, s. 18 f.). Men i början av 1900-talet hade beteckningen »paupers« kommit att gälla alla som levde på understöd (Geremek, s. 268). Dessa ansågs ha anpassat sig till sin fattigdom så att de varken skämdes för den eller försökte komma ur den, utan drev omkring, levde på allmosor, drack och försummade sina barn. De utgjorde därmed en del av de »beryktade« (»disreputable«) fattiga, som i övrigt bestod av tiggare, tjuvar, luffare och prostituerade. Samma kategorier kallades också »underserving poor« (Matza 1966). Denna paradox, att gruppen som beviljas hjälp, definieras av egenskaper som preciseras för dem som *inte* skall få hjälp tycks förfölja alla slags klientgrupper.³

Under inflytande av såväl vetenskap (Donzelot 1979) som sociala rörelser (främst nykterhets- och arbetarrörelsen; jfr t.ex. Matza 1966, Ambjörnsson 1988), utvecklades allt fler gränsdragningar mellan olika kategorier av fattiga i slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet. Framför allt förändrades synen på arbetare och arbetslösa. En svensk provinsialläkare krävde t.ex. att fattiga skulle skiljas från »proletärer«:

3 Socialbidrag utbetalas enbart till dem som inte kan försörja sig på annat sätt. Ändå ansåg 47 procent i en enkätundersökning att många socialbidragstagare var lata och bara 31 procent menade att de flesta socialbidragstagare verkligen behövde det (Halleröd 1994, s. 5).

att »proletär«-begreppet icke får sammanblandas med begreppet »fattig« eller »obemedlad«. Proletären är född oduglig till lifvets strid och för samhället onyttig. Proletären är alltid fattig, men den fattige behöfver visst icke vara någon proletär. Han varder det först, när han uppgifvit *gemensamheten med det allmänna samhällsarbetet och kastat försörjningstanken öfver bord.* (Harén 1891, s. 24)

Vid samma tid ville arbetarrörelsen tvärtom från de disciplinerade proletärerna avskilja trasproletärer eller drinkare, som inte bara saknade arbete utan också värdighet, självdisciplin och ansvarskänsla (Ambjörnsson, s. 97 ff.).

Genom 1885 års lösdriverilag öppnades en möjlighet för de arbetslösa att söka arbete på annan ort, om de själva kunde försörja sig, vilket Centralförbundet för Socialt Arbete kritiserade, »då det väl snarare borde vara hans arbetsovillighet och lättja, som härvid bleve bestämmande«. Förbundet föreslog också att »lastbara« och »ärbara« fattighjon skulle bo åtskilda på fattighusen och att »de mer förbättringsmöjliga« och »de moraliskt svaga« skulle få olika behandling (CSA 1907, s. 89, 127, 132).

Förbättringsmöjlighetens eller »prognosens« betydelse som indelningskriterium ökade under 1900-talet, inte minst på grund av de växande förhoppningarna om att fattigdom, kriminalitet och missbruk kunde botas genom behandling (se t.ex. Jonsson 1944). I vår tid har motsvarande moraliska distinktioner dragits efter t.ex. visad »samarbetsvilja«, »förändringsvilja« och »motivation« (se t.ex. Marklund m.fl. 1984, s. 161 f.).

Det är i sådana försåtliga likhetstecken mellan försörjningskälla och moral, prognos

och karaktär, respektive situation och vilja som klyvningen av fattiga och andra grupper, som hamnar i ett klientförhållande till myndigheter, vidmakthålls och reproduceras.

Klienter och bedömare

Gemensamma drag i synen på så skilda och heterogena grupper som kriminella, missbrukare, socialbidragstagare, asylsökande, arbetslösa och sjukskrivna beror enligt min utgångspunkt på att de utsätts för likartade utredningar, undersökningar och bedömningar, och görs till föremål för en särskild sorts biografier och diagnoser, som sedan förmedlas vidare och legitimeras av forskning, statistik och de professionellas diskurser. De konkreta individer som blir föremål för sådana beskrivningar och bedömningar, de *reella klienterna*,⁴ tvingas därför ständigt att brottas med fantombilder av sig själva⁵, som de möter hos såväl omgivningen som myndigheterna och deras »helhetsbilder«.

Föreställningar om klienter kan i princip existera utan motsvarigheter i sinnevärld-

---

4 Jfr Goffmans definition av »mentalpatient«, som »innefattar alla som av någon anledning fångas upp av mentalvårdens tunga maskineri, hur stabila de än må vara personlighetsmässigt« därför att »när de en gång tagits in, konfronteras de med vissa väsentligen likartade omständigheter och reagerar på dessa på väsentligen likartat sätt« (Goffman 1973, s. 96).

5 I en studie av socialbyråklienters attityder till socialbyråklienter visade sig 10 procent ha en negativ bild av dem. Men på frågan om hur de antog att »folk i allmänhet« såg på socialbyråklienter svarade 70 procent att de trodde att de hade en negativ bild (Puide 1986, s. 108 ff.).

den; de skapas av beskrivningar och när in-gripanden och rättigheter diskuteras, defi-nieras och legitimeras. Metoder att lösa nya problem och hantera nya kategorier av män-niskor är ofta starkt influerade av tekniker och teorier från andra fält och klientgrup-per. Ur dessa tanke- och arbetsmodeller projiceras bilder av dem, som *antas bli* fö-remål för specifika åtgärder och som där-med legitimeras dem. Den *konstruerade klienten* är alltså den föreställning om ty-piska klienter, som finns inbyggd i hand-lingsprogram, åtgärdsförslag och institutio-ner, i media, hos allmänheten och ofta även i den professionella och vetenskapliga dis-kursen.

Klienter möter myndigheter genom handläggare som fattar beslut (eller yttrar sig) på grundval av utredningar och bedöm-ningar. Dessa *bedömare*⁶ kan vara socialsek-reterare, poliser, läkare, handläggare vid In-vandrarverket eller behandlingspersonal på sjukhus och andra vårdinrättningar.

Min tes är alltså att den konstruerade klienten är kluven i två moraliskt polari-serade bilder, »stackaren» och »skurken», vilka sedan i myndigheternas ärende-handläggning appliceras på reella klienter.

6 Begreppet kan jämföras med Goffmans »förmedlare», som han använder i sin analys av mentalpatienters moraliska karriär för »den kedja av handlande personer och instanser som den blivande patienten är hänvisad till, skickas mellan och behandlas av på sin väg till sjuk-huset» (Goffman, s. 101). Det är också besläktat med Garfinkels »denouncer» (se vidare nedan).

»Stackare» eller »skurk»

I diskussioner och debatter leder en be-skrivning av klienten som »skurk» ofta till att motparten hänvisar till »stackare», och vice versa. Den som räknar med att få tala oe-motsagd brukar själv ge exempel av båda slagen, som i det följande citatet ur en arti-kel av ett kommunalråd 1992:

Jag ser två sorters socialbidragstagare. Den ena gruppen är de som visar en vilja att ta sig ur sin nuvarande situation. Det är människor som *inte frivilligt »skulle ligga samhället till last»*. Det kan vara sjukdom, arbetslöshet, familjesplittringar etc. som gör att de tillfäl-ligtvis måste begära bidrag. Detta är männis-kor som upplever kontakten med socialbyrå-erna som besvärlig och motbjudande och som *drar sig i det längsta för att ta kontakt efter-som man många gånger upplever det som ett personligt misslyckande*.

För denna grupp skulle vi kunna *underlätta socialbidragshanteringen*. Vi skulle till och med kunna *höja normen* /.../

Den andra gruppen är de som haft det svå-rare i samhället. Det kan vara missbrukare men också långvarigt socialbidragsberoende *utan egentlig vilja* att ta sig ur sitt bidrags-beroende. Dessutom vet alla att det finns människor som utnyttjar systemet och *lever på bidrag fast de inte behöver*. Gemensamt för denna grupp är att de har behov av, eller ge-nomgår, någon form av rehabilitering.

För denna kategori bör strävan vara att de så snabbt som möjligt kan motiveras att ta sig ur bidragsberoendet. I avvaktan på detta bör *tyglarna stramas åt*. De som är friska och i normala bemärkelser arbetsföra måste krävas på motprestation i form av en arbetsinsats för att få socialbidrag. /.../

Hårdare kontroll av bilinnehav och för-mögenhetsinnehav, tätare besök hos hand-läggare, *mindre kontanter* och mindre sum-mor åt gången samt rekvisitioner i stället för kontanter där det är möjligt, är exempel på åt-

gärder som måste vidtagas för denna grupp.«
(Mina kursiveringar. Lena Jarnbring i *Sydsvenska Dagbladet* 920727)

Vid verkliga eller förväntade möten med t.ex. tiggare, utslagna missbrukare eller uteliggare, när asylsökande skall tas emot i en kommun, eller när någon söker socialbidrag föregås ställningstagandet av överväganden av ett bestämt mönster. Samtidigt som man berörs av nöd och vill göra något åt den ifrågasätter man den: Är det verkliga eller simulerade behov? Är personen själv ansvarig för sin nödsituation? Är det meningsfullt att ge hjälp, eller uppstår behovet snart igen? Är det med andra ord en »stackare« som bör få hjälp, eller en »skurk« som skall avvisas, bestraffas eller möjligen uppfostras? Att betrakta någon som ett nödlidande offer och förvägra honom det han behöver, och vice versa, upplevs som motsägelsefullt.

En stereotyp är inte bara en beskrivning av egenskaper och beteende hos en kategori av individer, utan framför allt en föreställning om grunderna för dem, vilka i sin tur rättfärdigar ett visst förhållningssätt (Allport 1954, s. 191). Genom att tillskriva aktörer skilda motiv kan därför samma beteende kan tolkas på helt olika sätt. »Stackare« och »skurk« är två stereotyper, som avspeglar diametralt olika förhållningssätt till klienter. Vart och ett har sin uppsättning av förklaringar, rättviseföreställningar och åtgärdsrekommendationer, vilken projiceras i en människotyp, som uppfordrar till och legitimerar en särskild reaktion.

De egenskaper eller attityder som främst kännetecknar en »stackare« är verklig, oförskyllad nöd, skam och anspråkslöshet. Skur-

kens huvuddrag är de motsatta: falskhet, egen skuld, skamlöshet och kravfullhet.

Om verkliga och falska behov

»Stackaren« behöver verkligen hjälp men döljer diskret sitt elände.

En familj, som en gång tillhört societeten, har sjunkit ned i den yttersta fattigdom. /.../

Mannen – en lidandets hjälte i sitt slag – kunde ej erhålla någon anställning. Det lilla han då och då förmådde inbringa af penningmedel förvandlade han till föda, hvilken han lemnade maka och barn. Sjelf tog han litet eller intet; en nödens spartan, om det uttrycket må tillåtas. För kort tid sedan afled han, och fattigläkaren konstaterade, att han dött af svält! (»Veckorapport från hufvudstaden« i *Strömstads Tidning* 4/4 1888)

»Skurken«, däremot, inte bara demonstrerar sin nöd, utan simulerar eller överdriver den. Han har egentligen pengar eller kan verkligen arbeta men förnekar det för att tillskansa sig bidrag, som sedan dessutom används för andra ändamål än det var avsett för.

... då anledning är att misstänka, att understödssökande är simulant, eller då *understödssökande eljest icke kan anses vara pålitlig*, torde kontant understöd ej vara lämplig form av fattigvård. (Kursiv i original. Håkansson Rabe 1930, s. 49)

Medeltidens »falska tiggare« var dels de, som simulerade arbetsförmåga, men också de, som dolde ekonomiska resurser. Beskrivningarna av dem bildade på 1500-talet en hel litterär genre (Geremek, s. 208), som därefter överlevt som en typisk modern sägen. Berättelser om tiggare med fickorna fulla av guld motsvaras idag av reportage om

bidragsfuskare och friska förtidspensionärer.

Sammankopplingen av ärlighet och behov innebär att den som verkligen lider nöd inte förväntas tala om det, och omvänt, att den som framhäver sina behov antas ljuga om dem.

Om skam, skuld och skamlöshet

»Stackaren« skäms för sin nöd och sitt hjälpbehov. »Nödens spartan« i citatet ovan »blygdes« att tigga och »kunde och ville ej anlita den allmänna eller enskilda barmhertigheten«. Men »skurken« uppträder skamlöst och drar sig inte för att begära hjälp, och dessutom förnekar han sitt ansvar för den miserabla situation han (påstår sig ha) hamnat i.

I fattigvårdens historia är två slags skam centrala; den skyldiges och den oskyldiges. På 1860-talet inrättades med hjälp av donationer särskilda mindre institutioner av god standard åt »pauvres honteux«. Detta uttryck betyder ordagrant »skamsna« eller »generade« fattiga och användes för dem »som sett bättre dagar och därför blygas att begära hjälp« (Svensk Uppslagsbok 1937)⁷. De skämdes för att de degraderats från en tidigare högre social status.⁸ Men skammen kan också vara ett uttryck för att den fattige tar avstånd från sig själv och sina handlingar

och som sådant t.o.m. vara ett villkor för understöd. Denna »den skyldiges skam« skall helst uttryckas i förening med ånger, vädjan om förlåtelse och löften om bättring.

Olaus S. var mycket ångerfull öfver sitt supiga lefnadssätt, lovade bot och bättring /.../ Sedan vårdaren Zimmerman tillstyrkt förlåtelse för Olaus S. beslöt styrelsen i enlighet härmed. (Strömstads Fattigvårdsstyrelses protokoll den 25/1 1898, § 8).

»Skurken« som egentligen är skyldig, kännetecknas tvärtom av att han *inte* visar ånger eller skam och ofta helt förnekar den skuldbelagda handlingen.⁹

Tillsyningsmannen anmäler Anton A:s Enka Maria ... för superi och lättsinnigt lefnadssätt /.../ Enkan ... förhörs men förnekar, att hon på något sätt uppfört sig illa

... Maria A:s understöd må indragas, såvida hon ej erkänner sin förseelse och lofvar bättring. (Strömstads Fattigvårdsstyrelses protokoll den 28/1 1896, § 2)

Enligt »Principerna för en strafflagsreform« (1910) kunde en dömd brottsling antingen vara »akut«, dvs. »ådagalägga uppriktig ånger och öppet bekänna, hvad han gjort utan att försköna sin handling«, eller »kronisk«, vilket – om han alls bekände – innebar att »hyckla

7 Det kan verka motsägelsefullt att samma grupp på engelska kallades »proud poor«. Men det var »stoltheten« som förbjöd dessa fattiga att tigga; de skämdes för att blotta sin nöd för omgivningen.

8 I Halleröds enkätundersökning menade 70 procent att många som är berättigade till socialbidrag trots det inte ens ansöker om det (Halleröd 1994, s. 5).

9 Bull och Shaw (1992) delar in socialarbeters syn på klienters handlingar efter dimensionerna »responsibility« och »blame« (ungefär: ansvar och skuld) (s. 641). En handling kan anses dålig, men klienten utan ansvar (»excuse«), eller klienten är ansvarig men handlingen inte dålig (»justification«). I mina termer skulle bara »bekännelsen«, dvs. att ta på sig både ansvar och skuld, garanterat ge status som »stackare«.

ånger« men »endast af beräkning, för att erhålla mindre straff« (Thyrén 1910, s. 12 f.).

Om tacksamhet och krav

Trots att »stackaren« bör få hjälp, räknar han aldrig med det. Han blir därför djupt tacksam om han ändå får det och ser det som ett uttryck för givarens godhet (eller handläggarens skicklighet). »Skurken«, däremot, hävdar sin rätt till det han begär, blir aggressiv om det förvägras honom och visar ingen tacksamhet om han får det.

... proletären, som utgår från den föreställningen, att de burgne på ett eller annat sätt tillskansat sig hans rättigheter, anser gåfvor blott som en ringa afbetalning på en stor samvetsskuld och blir därför aldrig tacksam, aldrig heller tillgifven, snarare hånande. Han hatar deremot djupt dem, som hindra honom att utnyttja hans inbillade rätt. Proletärens sinnesart känner icke till skyldigheter, men väl rättigheter. Hos andra fattiga kan deremot snarare en känsla af förpligtelse påträffas äfven vid allmosor, om ock inte alltid. (Harén 1891, s. 41 f.)

»Skurken« kalkylerar med bidrag och drar nytta av alla tänkbara rättigheter för egen vinnings skull utan hänsyn till dem som måste betala, han är en »välfärdens rentier« som »lärt sig utnyttja systemet« på andras bekostnad (Södersten 1992). Han är också bortskämd och kräsen och vill gärna själv specificera den hjälp han behöver.

Reduceringen (av dagbidrag på asylförläggning, min anm.) kommer härmed att i praktiken drabba bara de helt arbetsovilliga och de som avvisar ett erbjudet arbete enbart därför att detta inte upplevs som tillräckligt attraktivt. (SOU 1992:69, s. 163)

»Stackaren« lider oförskyllt verklig nöd men är djupt ångerfull eller skamsen inför bedömaren. Han ställer inga krav men är tacksam för den hjälp som erbjuds honom. Skurken är listig och förslagen, förnekar sin skuld och skyller på andra, eller erkänner sina onda handlingar utan att ångra dem, skämmas eller be om förlåtelse. Han anser sig ha rätt till bidrag, som han inte behöver, eftersom hans nöd är simulerad men är otacksam eller rent av missnöjd med vad han faktiskt får. Som stereotyper hålls »skurken« och »stackaren« samman av de motsatta, delvis dolda motiv som de tillskrivs. »Skurken« utnyttjar bedömaren godhet för att kunna fortsätta sitt liv i synd och lättja, medan »stackaren« tar emot hjälp för att kunna bli just sådan som bedömaren önskar.

Men motbildernas särdrag uttrycker också klientens förhållningssätt till bedömaren och hans makt. »Stackaren« demonstrerar med skammen sin underkastelse, där »skurken« genom sin skamlöshet i stället utmanar bedömaren. Med anspråkslösheten och tacksamheten uttrycker »stackaren« sin tillit till bedömaren och ger ett löfte om att bidraget lönar sig, medan »skurkens« krav och klander är en förnekelse av bedömaren auktoritet och ett förtäckt hot om att ta sig det han kanske förvägras. »Stackaren« överlåter åt bedömaren att definiera hans behov; »skurken« kräver att få avgöra det själv. Stereotyperna kan alltså betraktas som en bedömares kategorisering av klienter på grundval av hur de framträder inför honom och hans makt.

Ärendehandläggning som definiering och degradering

Enligt Mary Douglas (1987) »tänker« institutioner åt oss genom att tillhandahålla klassifikationer, genom vilka våra perceptioner kanaliseras och tolkas. Hur ting och individer klassificeras styr vårt handlande och får därmed moralisk och politisk innebörd för oss (ibid., s. 58 ff., 92, 102).

En myndighets ärendehandläggning kan ses som en ritual, bestående av en serie ställningstaganden och beslut av ja/nej-karaktär. En socialbyrå eller en domstol måste framför allt skapa klara gränser för att skilja mellan »berättigad« och »oberättigad«, respektive »skyldig« och »icke skyldig«, vilket bidrar till en moraliskt laddad klassificering av klienter. På en socialbyrå får ett »nej« moralisk legitimitet av att den som får avslag på en begäran beskrivs och betraktas som »skurk«, som vare sig »förtjänar« eller »behöver« det han kräver. Omvänt fungerar bilden av »stackaren« som en motivering av beslut att bifalla en ansökan.

Orsak och ansvar

Den som är sjuk betraktas som ett oskyldigt offer för något som drabbat honom och erbjuds därför vård, medan brottslingen anses moraliskt ansvarig för en kriminell handling och döms till straff. Domen tydliggör en konflikt mellan staten och brottslingen, som betraktas som subjekt och ansvarig aktör, medan vården vilar på en konsensus mellan staten och den sjuke, som betraktas som objekt för sin sjukdom¹⁰ (Aubert 1968, s. 37 f.). Den sjuke har sin motsvarighet i »stackaren«, brottslingen i »skurken«.

Socialtjänsten kan beskrivas som en hy-

brid mellan rättsväsende och vård. Klienter betraktas här omväxlande som subjekt i (potentiell) konflikt med staten och som objekt, offer för olyckliga omständigheter.¹¹ Åtgärderna som vidtas i vårdsyfte kan dessutom vara identiska med eller snarlika dem som verkställs som straff.

Som ansvarig aktör får klienten även skulden för de reaktioner hans handlingar väcker. Uttryck som att en klient (eller klientgrupp) »själv måste ta ansvar för sin situation« är vanliga i samband med avslag på en ansökan eller inskränkning av en rättighet, och att »ta konsekvenserna av sitt handlande« betyder ofta just att bestraffas.

Bilden av klienten har samband med det tidsperspektiv som anläggs på hans biografi i utredningar och anamneser. Förklaringar kan växla mellan rättens och vårdens tanke modeller, så att individen ömsom betraktas som offer för miljöer, strukturer (eller andra individer), ömsom behandlas som en fri aktör, ensam ansvarig för sina handlingar och underlåtelser. I en sådan pendlande förklaringskedja, som i princip är oändlig, finns möjlighet att godtyckligt dra gränsen i både tid och rum så att en given persons ställning som »stackare« respektive »skurk« framhävs. Man kan också alternera mellan att betona

---

10 Sjukdomsmodellen innebär att båda parter är ense om att staten/läkaren bestämmer vad som är nödvändigt och lämpligt för patienten, som fränkänns förmåga att bestämma över sig själv (ibid.).

11 Försök att förena dem ger ett märkligt intryck: »Många yngre (hemlösa, min anm.) kvinnor väljer också att bostadsprostituera sig, de bor inneboende hos en man eller hos olika män och blir då ofta sexuellt utnyttjade.« (Mina kursiveringar. Socialutskottet 1992, s. 4).

individens skuld för den uppkomna situationen, respektive hans ansvar för att göra något åt den.¹²

Degraderingens ritualer

En och samma bedömare kan betrakta en bestämd individ som både »stackare« och »skurk«, förutsatt att det sker vid två olika tidpunkter. Det innebär i så fall en omvärdering av klienten, som också inkluderar en omtolkning av hans tidigare beteende. När bilden skiftar från »stackare« till »skurk« kan man tala om en moralisk degradering. Dessförinnan finns ett led, i vilket individen socialt degraderas genom att definieras som klient.

Enligt Garfinkel (1956) kan en persons totala offentliga identitet genom en »degraderingsceremoni« förvandlas till något statusmässigt lägre än den tidigare var. Detta förutsätter att klienten¹³ och de egenskaper han tillskrivs uppfattas som tillräckligt anmärkningsvärda för att påkalla en reaktion, och samtidigt typiska för en viss kategori av människor och handlingar, vilka i sin tur utgör en »dialektisk motsats« till det självklara, nödvändiga och önskvärda.

---

12 Minnesotamodellen innebär t.ex. att klienten frikänns från skuld för missbruket uppkomst, vilket anses orsakat av sjukdom, men tillskrivs ansvar för sina handlingar under och efter behandlingen, med hänvisning till att han har möjlighet att välja den avhållsamhet, som sjukdomen påkallar.

13 Garfinkel beskriver tre aktörer (the denouncer, the witnesses and the perpetrator) och en händelse, som utlöser ceremonin. Jag använder här »bedömare« för handläggare eller andra med beslutsbefogenheter och »klient« för den som är föremål för bedömningen, respektive »folk i allmänhet«.

Bedömaren skall ha legitimitet som representant för allmänheten och dess värden och inte misstänkas tala i eget intresse. Klienten bör beskrivas så att skillnaden och avståndet gentemot såväl bedömaren som folk i allmänhet betonas. Slutligen måste han rituellt avlägsnas från och göras till främling och hot för den legitima ordningen (ibid., s. 422 f.).

Dessa förutsättningar finns vid handen även i t.ex. en modern svensk biståndsprövning. Från klienten eller myndigheten finns då ett krav på att något skall göras, vilket leder till en dubbel moralisk bedömning: Vid en »inträdesprövning« avgörs om *just denna individ* är berättigad bistånd, varigenom den »vanliga människan« blir klient; därefter beslutas *vilken åtgärd* som skall vidtas, varvid somliga omdefinieras från »stackare« till »skurkar«. Insatsen i sig kan sedan bestå i ett fysiskt och symboliskt avskiljande från omgivningen.

Inträdesprövningen

Ett biståndsärende inleds i regel med en undersökning *om individen tillhör det territorium* och kompetensområde, där en viss förordning gäller. »Utsocknes« kan avvisas utan ytterligare utredning. Sedan utreds den sökandes aktuella situation, om han *verkligen har behovet* i fråga. Bedragare, och de som överdrivit sin nöd avvisas. Därefter vidtar en granskning av *det egna ansvaret för den uppkomna situationen*: »lättingar« och andra som t.ex. utan giltigt skäl lämnat en anställning, ett hemland eller en annan trygg försörjning avvisas som »självförvällat« nödlidande. Slutligen utreds personens *möjlighet att tillgodose sina behov på annat sätt*, framför allt via arbete, alternativt via

anhöriga eller någon annan myndighet. Finns sådana möjligheter avvisas han.

I princip sker denna bedömning på samma sätt antingen den sökande begär pengar, bostad eller politisk asyl. Prövningens syfte är att gallra ut »falska offer«, dvs utsocknes, bedragare, och dem som får skylla sig själva; bara »stackare« är »berättigade«. Det paradoxala resultatet är att den sökande degraderas oavsett resultatet.¹⁴ Att befinnas vara berättigad, och därmed beroende av och mottagare av bistånd, leder till status som »stackare«. Men att bli avvisad som en som begär hjälp utan att verkligen behöva det är att definieras som »skurk«. Redan själva ansökan om bistånd är alltså moraliskt degraderande.

Bedömaren avgör i nästa led vilken åtgärd som är mest adekvat. Om klienten framför en specificerad begäran, t.ex. om bostad eller en viss summa pengar, kan bedömaren i stället hänvisa till de »verkliga« behoven och besluta om bistånd i en annan form. Om en klient visar otacksamhet genom att inte acceptera det erbjudande han får eller genom att använda hjälpen på »fel« sätt, kan han omdefinieras till »skurk« och avvisas; nödsituationen anses därefter »självförvållad«.

14 Den informationsinsamling, utfrågning och kontroll av lämnade uppgifter som sker vid en inledande utredning har dessutom i sig drag av degradering. Den sökande tvingas bryta mot gängse normer för hur man presenterar sig och vad man avslöjar om sig själv för en främling, utredarens krav på verifikationer uttrycker en misstanke om lögn; härtill kommer ensidigheten i dessa krav. Redan från början tvingas klienten att se sig som annorlunda än såväl utredaren som allmänheten (se även Goffman, s. 108 ff.).

Åtgärderna

De som efter »inträdesprövningen« indefinierats som klienter, blir föremål för en fortlöpande undersökning och definiering under *behandlingen*. Om de då (enligt 1800-talets terminologi) visar sig vara uppstudsiga, olydiga eller lögnaktiga, eller (enligt nutida terminologi) inte »ställer upp« på en planering eller »inte vill förändra sin situation« kan de avvisas eller straffas som »självförvållade«. Sanktioner förknippade med behandlingsplaner och åtgärdsprogram avsätter därmed nya »skurkar« även inom grupper som ursprungligen bara bestod av hjälpberättigade »stackare«.

Behandling av missbruk och brottslighet går dessutom ofta ut på att få personen att ta på sig skulden för sina handlingar och sin situation och visa »den skyldiges skam« – eller en »insikt« om att hittills ha varit en »skurk«.

Det är meningen att missbrukaren (på ett behandlingshem, min anm.) ska lära sig att se sig själv utifrån och förstå vad andra har fått stå ut med för deras skull.

– Jag grät många gånger i början, säger Karin. »Sådan är jag inte«, tänkte jag när de berättade vad de tyckte om mig. Men nu vet jag, att sådan var jag, och mycket hemskt har jag gjort som jag skäms för. (*Sydsvenska Dagbladet*, nov. 1992)

På motsvarande sätt förknippas »sjukdomsinsikt«, vilken ofta ses som ett villkor för framgångsrik behandling inom psykiatrin, med ett avståndstagande från tidigare identitet, livsstil och förhållningssätt och med att patienten byter ut sin livshistoria mot en som bättre svarar mot den psykiatriska anamnesen (jfr Goffman, s. 113 ff.).

En vanlig åtgärd i sig eller som förutsättning för andra insatser, är placering på institutioner (sjukhus, fängelser, behandlingshem) där i princip bara klienter och personal vistas. De används för både »stackare« och »skurkar«. Där separeras de intagna från omgivningen genom väggar, staket och portar, vilka emellertid kan ha delvis motsatta funktioner: »skurken« kan spärras in mot sin vilja som ett straff i sig (fängelse); han får inte gå ut när han vill. »Stackaren« erbjuds plats för att få hjälp – men får inte alltid komma in. Men i båda fallen skapas »skurkar« av dem som utan tillåtelse lämnar institutionen, de som rymmer respektive »skriver ut sig« mot bedömarens vilja. För den som tidigare definierats som »stackare« kan utskrivning vara ett straff, en rituell degradering som motiveras som en nästan oundviklig följd av ett regelsystem, dvs. enligt rättens logik, där den utskrivna görs ansvarig för reaktionen.

Den moraliska bedömningen påverkas av den *personliga kontakten* mellan bedömare/behandlare och klient, där en aspekt är placeringen av skulden. Risker för att anses »skyldig« ökar om alternativet är att bedömaren hålls ansvarig för den uppkomna situationen.¹⁵ Samtidigt tenderar bedömare att se ansvariga aktörer bakom beteenden som riktas mot dem själva; »... social workers typically intervene after the points at which causal factor operate« (Bull & Shaw 1992, s. 647).

---

15 Det gäller, tror jag, antingen det sker aggressivt eller antydningvis av klienten eller utomstående, eller om det härrör ur bedömarens egna reflexioner. Den som väcker skuld känslor riskerar att tolkas som fientlig och själv mötas av anklagelser; ett slags skuldens rekyl.

Beskrivningar, bedömningar och reaktioner får legitimitet av bedömarens »moraliska licens« att definiera klientens behov och handla därefter (J. Katz 1975). Samtidigt representerar de samhället, »allmänheten« och lagen och misstänks inte agera i eget intresse. Precis som en osann uppgift i självdeklarationen, är en lögn inför socialsekreteraren ett brott mot staten, men den senare uppfattas *dessutom* som svek och otacksamhet mot bedömaren som person. Den personliga kontakten ökar därför sannolikheten för att klientens handling tolkas i moraliska termer.

Projektioner av beslut

Ärendehandläggning kan alltså ses som ett successivt beslutsfattande, där bedömaren har att ta ställning till om en sökande skall definieras som klient eller inte, om han skall få vad han begär eller något annat och om någon åtgärd skall vidtas överhuvud taget. Planering, behandling och institutionsplaceringar ger i sin tur upphov till ständigt nya beslutssituationer, som handlar om nya eller ändrade åtgärder eller sanktioner. I varje sådant ställningstagande huruvida någon är »berättigad«, »i behov av« eller »gjort sig förtjänt av« ett bidrag eller en åtgärd rymms en klassificering av individen som endera »stackare« eller »skurk«. Klienternas egenskaper och beteenden dokumenteras som argument för en föreslagen åtgärd eller ett beslut. Besluten polariserar klienterna i stereotyper, som motiverar ställningstagandet, men som också är projectioner av bedömarens beslut att bifalla respektive avslå en ansökan, eller att frikänna respektive döma en åtalad.

»Stackare«, »skurkar« och »sociala problem«

De processer som på mikronivån producerar »stackare« och »skurkar« förklarar inte varför deras relativa antal i samhället upplevs variera. Orsaken till det förhållandet kan i stället sökas i konstruktionen av sociala problem, där både »skurken« och »stackaren« är väsentliga element.

Ett »socialt problem« kan definieras som ett förhållande i samhället som anses icke önskvärt men möjligt att åtgärda, dvs. det har både en moralisk och en kognitiv dimension (jfr Gusfield 1988, s. 9). De socialvårdsdoktriner, som infördes i Europa under industrialiseringen, byggde på två huvudtankar, nämligen å ena sidan att nöd hänger samman med brott och att fattiga som inte arbetar är ett samhällshot som måste kontrolleras; å andra sidan att fattigdom kan uppfostras och utbildas bort (Geremek, s. 270 ff). Fattigdomen hade därmed blivit ett socialt problem.

Den konstruktivistiska forskningen har visat att sociala problem har generella förlopp. Spector & Kitsuse (1977) anger fyra faser i en sådan »natural history«. Det börjar med att en grupp kräver att ett förhållande skall ses som ett socialt problem, varefter kraven erkänns som legitima t.ex. genom inrättandet av en myndighet och/eller lagstiftning för att åtgärda problemet. Detta är problemets »första generation«. I den »andra generationen« kritiserar myndigheternas sätt att hantera problemet, vilket leder till att alternativa problemlösningar och/eller institutioner för att hantera dem utvecklas (Spector & Kitsuse, s. 141 ff.).

Vissa sociala problem har flera generatio-

ner eller cykler. Efter att ha förts upp på agendan klingar de av sedan en lagändring eller en ny institution skapats för att hantera dem, men sedan kan de aktualiseras på nytt, kanske i samband med att fenomenet associeras med någon ny form av skada eller offer eller får någon ny uttrycksform¹⁶ (Best 1989, s. 40). Invandring, socialbidrag och missbruk hör till dessa återkommande sociala problem. Man kan förmoda att en ny problencykel kan inledas med att en ny åtgärd kognitiv eller moraliskt aspekt tillförs företeelsen, eftersom de samverkar och stimulerar varandras utveckling.

En alternativ förklaring till att vissa sociala problem uppträder i vågor är att de rymmer sådana motsägelser, att varje institutionaliserad lösning kan kritiseras för att försumma en annan väsentlig del av problemet (jfr Brunsson 1990, s. 30). Om en åtgärd riktats mot en konstruerad klient med markerade drag av »skurk« väcks krav på humanisering och liberalisering; om å andra sidan »stackarens« bild inspirerat ingreppen ropas på »hårdare tag«.

Jag är rent ut sagt trött på att ständigt höra om hur synd det är om brottslingar. Flertalet av dem har visserligen säkert ett trassligt och problematiskt förflutet, men de är sannerligen inte tvingade att behandla sina medmänniskor som de gör.

I många fall är det nog helt enkelt så att brottslingen begår brottet för att han anser det vara till hans egen fördel – och han struntar i konsekvenserna för offret. (Justitieminister Gun Hellsvik i *Svenska Dagbladet* 931029)

16 Några exempel: nya musikformer eller media leder till att ungdomskulturen problematiserats; AIDS har aktualiserat homosexualitet, narkomani, promiskuitet och flyktingar som sociala problem.

Ett problem kan sannolikt också hållas vid liv om bilden av »stackaren« och »skurken« kontinuerligt försvaras starkt av olika parter, vilket bl.a. tycks ha varit fallet i den svenska flyktingdebatten de senaste åren.

Moraliska aspekter

Statusen som »stackare« eller »skurk« kan förstärkas genom hänvisning till relaterade grupper, som skulle kunna kallas »hjälpoffer« respektive »hjälpsturkar« i definitionsprocessen. En ny generation av ett socialt problem kan också initieras genom uppmärksamhet på nya »hjälpoffer« för en gammal sorts »sturkar«. Rökaren framträder som mer omoralisk om man tänker på dem som skadas av passiv rökning (jfr Best, s. 139 f.). Genom begreppet »den försumlige familjeförsörjaren« blev understödstagarna mer »skurkaktiga« i början av 1900-talet.¹⁷ Sådant »synliggörande« av »offer« ger argument för strängare ingrepp mot »förövare«, t.ex. »störande grannar«:

Det är inte rimligt att en enda hyresgäst skall tillåtas terrorisera kanske fem sex av sina grannar, ja till och med en hel trappuppgång, utan att en reaktion inträffar. Jag vill klart deklarera att mina sympatier finns främst hos dem som har blivit terroriserade. (Reidunn Laurén i *Dagens Nyheter* 921231)

Genom att rikta intresset mot brottsoffer har »skurkstatusen« för kriminella förstärkts (jfr Fattah 1992, s. 45 ff.), vilket i sin

---

17 CSA skrev om denne man: »Han avslöjar genom sitt beteende en ond, för samhällsordningen farlig vilja af den intensitet, att man endast genom ett straff kan hoppas att få densamma rättad.« (CSA, s. 55).

tur bidragit till en skärpt strafflagstiftning. Den förra justitieministerns uttalanden tjänar som en nästan övertydlig illustration av detta ideologiska samband.

... dessa brottslingar ger inte direkt intryck av svaghet då de t.ex. i form av ett gäng provocerat misshandlar en ensam nattvandrare. Svagheten är inte heller direkt det kännetecknande draget då exempelvis några män överfaller och våldtar en kvinna på joggingspåret. /.../

Nej, enligt min uppfattning är brottsoffret den svaga parten och brottslingen den starka. (Hellsvik 931029)

En annan moralisk aspekt av problemkonstruktionen är debatten om sociala rättigheter – i bemärkelsen anspråk som sanktionerats i lag. Den tycks ha två sins emellan motsatta konsekvenser. Samtidigt som rättsligt stöd stärker klientens ställning i förhållande till bedömarens legitimerar det *avslaget*, vilket visades i föregående avsnitt. En moralisk polarisering motsvarande den som sker i ärendehandläggningen, äger nämligen rum redan i de diskussioner som *föregår* antagandet av lagar, regler och kriterier. Precis som »stackaren« är argument för en social rättighet, är »skurken« central i motiven för en avgränsning av de berättigades krets.

De besuttna motsätter sig i regel att deras moraliska plikt att ge till de fattiga omvandlas till skattskyldighet, och även om lokalsamhället accepterat sitt ansvar för dem som inte kan försörja sig själva har det mestadels motarbetat att de fattiga skulle ha lagstadgad rätt till bidrag, vilket under de senaste åren kommit till uttryck i en konflikt mellan staten och kommunerna om bidragsnormernas storlek. De traditionella argumenten mot rätt till understöd är att det demoraliserar de fattiga genom att

minska deras motivation för arbete och sparande och undergräva deras ansvar för sina anhöriga. Men på 1800-talet oroade man sig också för att en sådan rättighet skulle skärpa konflikten mellan rika och fattiga:

... de rika och fattiga lägga sig emot hvarandra fientligt: de fattiga, å den ena sidan, betraktande den rike såsom orättmätig innehafvare af de fattigas egendom, och de rika å den andra, behandlande de fattiga såsom underkufvade fiender, åt hvilka man knappt tillmäter det ytterst nödortfuga, och för hvilka man icke har gensdärmer, häkten, hotelser och straff nog, för att skydda sig mot deras befarade tilltag eller straffa dem för bristande undergifvenhet. (RU 1853 No 20, s. 21)¹⁸

Eftersom rättigheten kunde ses som ett hot mot de rikas egendom, samhällsfunktion och moraliska ansvar, skulle alltså den fattige komma att ses som »skurk« i stället för »stackare« och bemötas med hat, misstro och repression av de rika (jfr även M. Katz, s. 18).

En tredje moralisk aspekt är föreställningen om att vissa grupper och individer missbrukar rättigheter till förfång för de hederliga. Ett vanligt argument mot samhällsmodeller som bygger på kollektiv solidaritet är att människan är egennyttig, och därför strävar efter att dra fördel av systemet utan att själv bidra till det. Ett samhälle antas bara kunna behålla sina medlemmars lojalitet om det kan kontrollera »fripassagerarproblemet« (jfr t.ex. Douglas, s. 39 f.).

Fattighjälpsdebatten är en utmärkt spegel av denna misstrons princip. Michael

Katz förklarar fattighusets genomslag i USA med att det sågs som en lösning på problemet att människor sökte understöd utan att egentligen vara berättigade till det. Genom att hänvisa de behövande till särskilda, föga lockande institutioner, kunde man enkelt göra sig av med dem som var fattiga enbart på grund av lättja, slarv eller anhörigas snålhet (M. Katz, s. 22). Även i England, Tyskland och Sverige motiverades arbetstvånget på fattighusen bl.a. med att det skrämde bort understödssökande som bara var arbetsskygga. »Blott genom ett sådant medel skall det blifva möjligt att tillbakavisa obefogade kraf på samhällshjälp och sätta en damm emot lättja och tiggeri«, skrev t.ex. CSA (s. 108).

Berättelserna om fattigvårdens fripassagerare är många, färgstarka och oupphöriga. Till och med det på sin tid avskydda systemet att auktionera bort fattiga till lägstbjudande antogs vara föremål för missbruk: släktingar, som annars skulle ta hand om utblottade anhöriga gratis, kunde härigenom i stället få ersättning för det från kommunen (M. Katz, s. 20). När de franska hittebarnshospitalen i början på 1800-talet placerade barn i fosterhem misstänktes fattiga mödrar överge sina barn för att sedan ta tillbaka dem som fosterbarn mot betalning (Donzelot, s. 28).¹⁹

Föreställningen att fattiga hellre lever på bidrag än arbetar, om de inte tvingas till det, i kombination med en förtröstan om att rika tvärtom ger bidrag till fattiga av fri vilja om de bara *slipper* tvånget via skattsedeln, byg-

18 Duchatel-Naville, citerad av kontraktsprosten Runsten i hans reservation mot 1853 års fattigvårdslag.

19 Åtgärderna mot sådant missbruk orsakade tiotusentals barns död på hospitalen (Ibid., s. 28).

ger på en kluven människosyn. De fattigas handlande antas vara styrt av kortsiktiga ekonomiska kalkyler, medan de rika utan påtryckningar förväntas följa sin moraliska plikt att visa generositet mot de »verkligt« fattiga. Men även inför anspråk från tiggaren, som saknar laglig rätt till allmosor, värjer sig omgivningen genom att hävda att han »egentligen« inte behöver eller gjort sig förtjänt av pengar, dvs. att han är en bedragare eller har sig själv att skylla. I stället för att bryta mot »plikten« omdefinierar man den behövande från »stackare« till »skurk«.

Politiska förslag att begränsa rättigheter, som uppfattas som kostsamma för samhället, motiveras ofta med att en stor andel »berättigade« misstänkliggörs som fripassagerare eller »falska offer«,²⁰ t.ex. »att sjukdom »botas« eller försvinner« eller undertrycks« när den inte längre skapar arbetsfria försörjningsöppningar« (Zetterberg 1992, s. 35). Behov som tillgodoses genom bidrag framställs *just därför* som falska; varigenom de som utnyttjar rättigheterna »i någon mening« blir bedragare.

I perioder av hastigt växande fattigdom har repressionen i den europeiska fattigvården ökat och lagstiftningen förskjutits, så att fler fattiga hållits ansvariga för sin nödsituation, och vice versa (Geremek s. 118).²¹

---

20 I sin undersökning av attityder till socialbidragstagare fann Halleröd bl.a. att 58 procent trodde att »många får bidrag på grund av fusk«, och att de som ville reducera välfärdsstaten och den ekonomiska omfördelningen var mer negativa till socialbidragstagare än andra (Halleröd, s. 5).

21 Idag sänks socialbidragsnormerna när antalet berättigade sökande tenderar att bli för högt. Även om sådana beslut motiveras kommunal-

Under missväxtåren 1867–68 motionerades det flitigt i den svenska riksdagen om en skärpning av fattigvårdslagstiftningen, vilket realiserades 1871. I flera av dessa motioner föreslogs effektivare metoder att tvinga de fattiga att arbeta och förhindra deras inflyttning i kommunen (Berggren & Nilsson 1965, s. 62 ff.). Tydliga paralleller kan dras till de senaste årens debatt²² och policyförskjutningar beträffande såväl asylsökande som dem som uppbär socialförsäkringsförmåner, liksom till den s.k. Uppsalamodellen i socialbidragshandläggningen.

Men »stackare« kan också komma att omvandlas till »skurkar« om t.ex. en grupp fattiga ökar så mycket i antal, att de av den anledningen orsakar störningar i samhället. Påven Sixtus V klagade på 1500-talet över att tiggarnas »rop och jämmer stör de trogna i kyrkorna«, vilket blev ett argument för att spärra in dem i härbärgen (Geremek, s. 242). I dagens New York och London upplevs de hemlösa som ett sanitärt och estetiskt hot mot den offentliga miljön, vilket lett till krav på repressiva åtgärder (Hopper 1991).

---

ekonomiskt får de till följd att en större andel sökande kommer att få avslag, eftersom de bedöms ha »levt över sina tillgångar«, dvs. haft inkomster som överstiger normen.

22 Det s.k. »socialstatsprojektet« (Zetterberg 1992) är en god illustration, liksom inläggen i den socialpolitiska debatten av bl.a. Bo Södersten och Anders Isaksson. Oavsett om avsikten är att »spara« eller försvara välfärdsstatens legitimitet är den gemensamma utgångspunkten att fripassagerare och fuskare utgör en väsentlig andel av dem som uppbär olika slags bidrag eller socialförsäkringar.

Kognitiva aspekter

Vilka egenskaper som dominerar bilden av klienten påverkas av de raster genom vilka klientgrupperna uppmärksammas. Brott och störningar väcker betydligt mycket mer massmedial uppmärksamhet än problem som bara drabbar »stackaren«, och som denne dessutom själv försöker dölja och tar på sig skulden för.

De fattigas lidande är mindre påfallande än deras förbrytelser, vilket minskar vårt medlidande med dem. De dör av hunger och köld bland sådana som de själva och framträder för de besuttnas ögon endast då de tigger, stjälar eller plundrar. (Fielding 1753, citerad i Gerek, s. 273).

Att klientgrupper även i seriösa sammanhang beskrivs i termer av andra socialt negativa egenskaper än dem, som egentligen är i fokus, bidrar till föreställningar om att vissa »belastande« drag uppträder tillsammans och ömsesidigt indicerar och förklarar varandra.

Socialstyrelsen fann i en undersökning av de intagna på Svartsjöanstalten 1923 att de kunde indelas i tio »psykologiska typer«, nämligen »luffare, bettlare, våldsverkare, soudenörer, prostituerade, bondfångare och yrkesbedragare, vanetjuvar, spritlangare och övriga«. År 1992 beskrev Socialutskottet olika kategorier av hemlösa kvinnor i följande termer:

Under våren 1992 fanns i Stockholmsområdet 582 hemlösa kvinnor, av vilka 54 helt saknade bostad och 23 var hiv-positiva. /.../ Hemlösa kvinnor är en mycket heterogen grupp med skiftande behov. De kan grovt indelas i tre huvudgrupper: missbrukare, psykiskt sjuka utan missbruksproblem samt en övrig grupp som innehåller främst misshandlade kvinnor, in-

vandrarkvinnor och zigenarkvinnor. (Socialutskottet, s. 4).

Den information om enskilda klienter som samlas och dokumenteras för att ge underlag för myndighetsåtgärder domineras av uppgifter om sådant som bidrag, sjukdomar, brott, missbruk, relationsproblem och händelser »av det slag som lekmanen skulle betrakta som skandalösa, äreröriga och vanhedrande« (Goffman, s. 115). Den återanvänds sedan i kartläggningar av klientgruppers egenskaper, medan motsvarande vetande om andra grupper begränsas av att somliga frågor anses för stötande att ställa eller omöjliga att få tillförlitliga svar på. Härigenom reproducerar även forskningen myndigheternas klientbilder.

Till de kognitiva aspekterna hör förutom beskrivningarnas makt även idén om förebyggandets möjligheter och förbättringstanken, vilka utvecklades under 1800-talet i och med att fattigdom inte längre betraktades som något nödvändigt inslag i samhället. De har var för sig inflytande på definitionen och typifieringen av klienter.

Fattigvården har genom historien organiserats i konfliktfältet mellan avskräckandets och barmhärtighetens principer (M. Katz, passim). Det förebyggande arbetet är på samma sätt kluvet mellan en strävan att förhindra de sociala problemens uppkomst och ambitionen att minska kostnaderna för dem. Att anordna bistånd och annan social service på ett icke lockande sätt tillskrivs därför i sig förebyggande effekter, liksom upprätthållandet av en låg social status i klientrollen.

Vid sidan om denna typ av allmänprevention finns föreställningen att manifesta problem kan förhindras genom tidiga in-

grepp i »risksituationer«, som ännu inte definierats som problem. Denna vetenskapligt understödda idé leder till att tidigare neutrala beteenden och situationer laddas moraliskt; det blir »gott« att t.ex. spara, utbilda sig, försaka för framtiden och att delta i föreningslivet, och »dåligt« att »leva för dagen«, uppträda aggressivt eller bryta mot normer eftersom det uppfattas som indicier på ett framtida behov av samhälls-ingripanden. Fler beteenden blir därmed argument och objekt för åtgärder, och större grupper blir problematiska för myndigheterna och påkallar ingripanden – som stigmatiserar sina föremål.

Snatteri är ofta en inkörspport till grövre brottslighet för unga människor. Därför är det viktigt att samhället ger riktiga signaler till de snattare som ertappas, hävdade justitieministern. /.../ bara i extrema undantagsfall ska de som ertappas för snatteri slippa åtal. (*Dagens Nyheter* 921008)

Motivet för ingreppet är alltså att förhindra att snattaren blir kriminell, men åtgärden innebär att han behandlas som sådan. Det förebyggande blir föregripande; skurkarna blir fler.

Kring sekelskiftet 1800 vann tanken att människor kunde »återuppfostras« insteg inom såväl sinnessjukvården som fångvården. Genom att skilja sjuka och brottslingar från skadliga miljöer skulle de skyddas från dåligt inflytande, och genom att inpränta samhällseliga normer om lydnad, renlighet och ordning i dem skulle de förbättras. Detta var också en av grundvalarna för filantropin, som i praktiken kom att blandas med en sträng arbetsmoralism (Qvarsell, s. 22 ff.).

Förbättringstanken, dvs. föreställningen att klienterna kan reformeras genom individuell terapi, liksom de differentieringar som hämtats från t.ex. psykologin har ofta ställts i kontrast till de traditionella stereotyperna.

Inom allt modernt socialvårdsarbete – barn- och ungdomsvård, nykterhetsvård, fattigvård o.s.v. – börjar man också rent språkligt kunna konstatera ett successivt försvinnande av ord med biklang av värdeomdöme såsom oarter, lättja, supighet, arbetsovilja, understödstaganda etc. till förmån för neutrala termer, som mer uttrycker ett orsakssökande, exempelvis social missanpassning, partiell arbetsförhet, arbetshämning, försäkringsneuros o.s.v. (Jons-son 1944, s. 123)

Men de beteendevetenskapliga benämningarna har inte eliminerat den moraliska laddningen av klientens stereotyper. »Skurkens« drag återfinns i beskrivningar av dem som visar svag motivation för behandling och förändring på det sätt som bedömaren förordar. Dagens bedömare förväntar sig inte »anspråkslöshet« men »motivation«, inte »skam« men »insikt«.

Det ligger i de behovsprövade bidragens natur att de fördelas till just dem, vilkas »marknadsvärde« är otillräckligt för att tillförsäkra dem den inkomst de behöver. Men förbättringstanken ger hjälpen eller biståndet ett syfte utöver att lindra nöd eller minska ojämlikhet. Bidrag blir ett medel för ett annat mål och värderas som en investering – att bara betala ut pengar är »meningslöst« om det inte »leder till någon förändring«. Å andra sidan kan även repressiva åtgärder och avslag motiveras med att de är för klientens bästa. Precis som »stackaren« behöver vård, stöd och resurser, måste

»skurken« få uppfostran, sanktioner och kontroll för att förbättras.

Sammanfattning

Beskrivningar av olika slags klienter faller ofta i en av två motsatta kategorier, som jag här kallat »stackare« och »skurk«. Jag har försökt tolka och fånga essensen i dessa stereotyper, visa på deras historiska kontinuitet, förklara hur de uppstår och varför deras relativa andelar i samhället upplevs variera. Verkliga »stackare« och »skurkar« är varken nödvändiga eller tillräckliga villkor för en sådan analys.

»Stackaren« kännetecknas av ödmjukhet, skamsenhet och tacksamhet, trots att han oförskyllt lider verklig nöd. »Skurken« däremot hycklar eller överdriver sina problem, som han själv är ansvarig för. Han är utan både skam och ånger, och kräver hjälp som han anser sig ha rätt till. Den förra visar därmed sin underordning i förhållande till en »bedömare« med makt, som den senare i stället utmanar och förnekar.

Stereotyperna kan också tolkas som projektioner av myndigheternas beslut att bevilja respektive avslå en ansökan om hjälp. Myndigheternas ärendehandläggning kan ses som en serie dikotoma beslut från prövningen om någon är berättigad, via val av åtgärd till åtgärderna i sig. I denna process sorteras »skurkar« successivt ut, för att utredningen visar att de faktiskt har resurser eller för att deras problem är självförvållade,

eller kan tillgodoses på annat sätt, eller för att de inte följer råd och regler.

Att proportionerna mellan »stackare« och »skurkar« tycks variera i samhället kan förklaras om man beaktar deras roll i konstruktionen av sociala problem. Sådana problem kan aktualiseras av att nya moraliska eller kognitiva aspekter av dem upptäcks. När nya »offer« uppmärksammas förlägger man gärna den moraliska skulden på andra kategorier av individer som då blir »skurkar«. I debatten om och utformningen av sociala rättigheter motiveras gränsdragningen mellan berättigade och oberättigade genom att skillnaden mellan dem överdrivs; och de som pläderar för inskränkningar av förmåner, bidrag och rättigheter framhäver gärna det stora antalet »bidragsfuskare« och »fripassagerare«.

Även den kognitiva sidan av problemkonstruktionen skapar »skurkar« och »stackare«. Kartläggningar och undersökningar av »klientgrupper« baseras ofta på myndighetsregister och annan dokumentation av problem och brister. Ambitioner att förebygga sociala problem utvidgar klientkategorierna med »riskgrupper«, som görs till föremål för myndighetsingripanden, medan förbättringstanken leder till en utsortering av klienter med dålig prognos eller bristande »förändringsvilja«.

»Stackare« och »skurkar« reproduceras alltså kontinuerligt för att de legitimerar selektiva åtgärder och beslut, och det sker genom såväl myndigheternas ärendehandläggning som socialpolitiska debatt.

Referenser

- Allport, Gordon W. (1954) *The Nature of Prejudice*. Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company Inc..
- Ambjörnsson, Ronny (1988) *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm: Carlssons.
- Aubert, Vilhelm (1968), *Det dolda samhället*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Berggren, H., & Nilsson, Göran B. (1965) *Liberal socialpolitik 1853-1884*. Uppsala
- Best, Joel (1989) *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter.
- Brunsson, Nils (1990) »Reformer som rutin« i Brunsson, Nils, Olsen, Johan P., red., *Makten att reformera* Stockholm: Carlssons.
- Bull, Rodney & Shaw, Ian (1992) »Constructing causal accounts in social work.« *Sociology*, 26:4, 635-649
- Centralförbundet för socialt arbete (1907) *Reformlinjer för svensk fattigvårdslagstiftning*. Stockholm.
- De värnlösa. En julbok för Sveriges barnavänner och Organ för unga hjälparens förbund*. Stockholm: Carla Thelin.
- Donzelot, Jacques (1979) *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books
- Douglas, Mary (1987) *How Institutions Think*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fattah, Ezzat A. (1992) »Victims and Victimology: the facts and the rethoric.« i Fattah, Ezzat. A., red., *Towards a critical victimology*. New York: St. Martins Press.
- Garfinkel, Harold (1956) »Conditions of successful degradation ceremonies.« *The American Journal of Sociology*, 61:5, 420-24.
- Geremek, Bronislaw (1991) *Den europeiska fattigdomens betydelse*. Stockholm: Ordfront.
- Goffman, Erving (1973) *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Tema, Rabén& Sjögren.
- Gusfield, Joseph R. (1988) *The Culture of Public Problems. Drinking-Driving and the Symbolic Order*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Harén, M. (1891) *Om fattigdomseländet och dess botande. Några nyare synpunkter och förslag af en provinsialläkare*. Stockholm: Lars Hökerberg
- Halleröd, Björn (1994) »Vad tycker vi egentligen om socialbidragstagarna?« *Socionomen*, 1994:4, *Forsknings supplementet*, 3-8.
- Hilte, Mats (1990) *Droger och disciplin. En fallstudie av narkomanvård i Malmö*. Lund: Arkiv.
- Hopper, Kim (1991) »A Poor Apart. The Distan- cing of Homeless Men in New York's History.« *Social Research*, 58: 1, 107-132.
- Håkanson Rabe, E. (1930) *Om fattigvård och fattigvårdsprocess* Stockholm: Lars Hökerberg
- Jonsson, Gustav (1944) »Brottet som beteende- rubbning« i Else Kleen, red., *Fången människan straffet*. Stockholm: Kooperativa förbun- det.
- Katz, Jack (1975) »Essences as Moral Identities: Verifiability and Responsibility in Imputations of Deviance and Charisma.« *American Journal of Sociology*, Vol.80, 1369-1389.
- Katz, Michael B. (1986) *In the Shadow of the Poorhouse. A Social History of Welfare in America* (Basic Books, USA)
- Marklund, Staffan, Nordenstam, Karin & Penton, Roland (1984) *Socialvärlden. Om mötet mellan socialarbetare och klient*. Stockholm: Liber.
- Matza, David (1966) »Power and Disrepute« i Merton, Robert K. & Nisbet, Robert, red., *Contemporary Social Problems*. New York: Harcourt Brace Jovanovich Inc..
- Puide, Annika (1986) *Klienterna och socialtjänsten*. Socialstyrelsen, Socialtjänstprojektet, rapport nr. 10, pm 144/86
- Qvaresell, Roger (1982), *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*. Almqvist & Wiksell.
- Sahlin, Ingrid (1994) »Stackare« eller »skurk« – om den kluvrna klientbilden. Lund: Kriminalvetenskapliga nätverket vid Lunds universitet. Research report 1994:1
- SOU 1992:69 *Meningsfull vistelse på asylförlägg*

- ning. *Betänkande av utredningen om arbete för asylsökande*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Socialutskottet (1992) *De bostadslösas situation*. Socialutskottets betänkande 1992/93: SoU 5
- Spector, Malcolm & Kitsuse, John I. (1977) *Constructing Social Problems*. Menlo Park, Californien: Cummings Publishing Company.
- Thyrén, Johan C. W. (1910) *Principerna för en strafflagsreform* (Lund)
- Zetterberg, Hans L. (1992) *Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt* Socialstatsprojektet 1992:1, City University Press
- Åman, Anders (1976) *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*. Liber förlag och Sveriges Arkitekturmuseum.
- 1853 års Fattigvårdslag
- Svensk Uppslagsbok, 1937 års upplaga
- Strömstads fattigvårdsstyrelsens protokoll den 28/1 1896 och den 25/1 1898
- Tidningsartiklar:
- Hellsvik, Gun (1993) »*Trött på att höra hur synd det är om brottslingar*«. Svenska Dagbladet 931029.
- Jarnbring, Lena (1992) *Reformera socialbidragen*. Sydsvenska Dagbladet 920727.
- Laurén, Reidunn (1992) »*Störande vråks direkt*«. Dagens Nyheter 921231.
- Södersten, Bo (1992), *Orgie i verklighetsflykt*. Dagens Nyheter 921220.
- Veckorapport från hufvudstaden*. Osignerad. Strömstads Tidning 4/4 1888.
- Wendt, Caroline (1992) »*Det handlar om tuff kärlek*«. Sydsvenska Dagbladet 9211.

Summary

The Split Image of the Client

Descriptions of the poor and other »client groups« tend to oscillate between two mutually exclusive poles: either pitiable »wretches« (»stackare«), or shameless »villains« (»skurkar«). The article is an attempt to sketch out and interpret the essence of these moral types and explain their interdependency as well as their prevalence.

The »wretch« and the »villain« are analysed as stereotypes, and hence characterised by an alleged set of motives. Where the »wretch« is regarded as a real sufferer but modest, honest, humble and ashamed, the »villain« is seen as a shameless liar and hypocrite, aggressively demanding what he does not truly need. These moral types can be interpreted as two divergent attitudes

towards authority: submission or challenge. Furthermore, they may be seen as nothing but projections of the authorities' decisions.

The »wretch« is looked upon as an innocent victim, but also as ignorant and incapable. Conversely, the »villain« is held responsible and seen as an actor, who may be blamed. The image of one and the same client may vacillate through the authorities' case-handling. This can be analysed as a »degrading ceremony« (Garfinkel 1956), cut into an »entrance test« to decide eligibility; a selection of the most suitable kind of support; and measures. Each step produces »villains« of those who fail the tests; dismiss the offers; or do not comply with settled rules or terms. To account for decisions at

odds with his wishes, the client is pictured as a »villain«, while the image of the »wretch« motivates positive decisions. In this way the stereotypes not only survive but are continuously reproduced in social work.

The second part of the article concerns the experience of varying proportions of »wretches« and »villains« in society. My point of departure is that these stereotypes are elements in the construction of social problem cycles. Attention to new victims; free riders; and debates on eligibility of so-

cial rights »produce« new or more »villains« or »wretches«. These images also result from biased descriptions of certain groups, as well as from applications of the ideas of prevention and reform.

In conclusion, the stereotypes of the »villain« and the »wretch« are not based on the generalisation of real clients but constructed through the moral justification and legitimation of selective individual as well as general decisions.